

Juryrapport Ad den Besten

Dat poëzie vertalen moeilijker zou zijn dan proza vertalen, wordt door velen vaak beweerd, of voetstoots aangenomen. Dit heeft vermoedelijk te maken met het feit dat poëzie, voor velen, iets onbekends geworden is, en daarmee moeilijker om te lezen, en dus al helemaal, meent men, moeilijker om te vertalen. Dat dit een misvatting is, blijkt al uit het spreken over ‘proza’ en ‘poëzie’ als over twee waterdicht gescheiden werelden, elk gekenmerkt door slechts één taalgebruik. De werkelijkheid is anders. Er is proza geschreven, moeilijker te vertalen dan welk gedicht ook. Wél echter stelt het vertalen van poëzie specifieke problemen waar zij zich van proza onderscheidt door de van oudsher kenmerkende verschijnselen rijm en/of metrum.

De vertaler die zich voor deze problemen geplaatst ziet kan twee dingen doen: dat wat men de ‘inhoud’ noemt gewetensgetrouw in proza weergeven – of het gedicht als gedicht weergeven, met onvermijdelijk tekort doen aan het inhoudelijke aspect. Allebei: de inhoud als inhoud, én het gedicht als gedicht recht doen wedervaren, is onmogelijk.

Het is onmogelijk, maar het moet.

Althans dat vindt de laureaat van deze avond, van dit jaar, Ad den Besten. En hij is daarmee in goed gezelschap. Dichters, zo heeft de ervaring geleerd, willen hun gedichten altijd als gedicht vertaald zien – liever niet vertaald dan in proza. De Portugese dichter Fernando Pessoa, zelf ook vertaler, schreef hierover, in 1923: ‘De vertaling van een gedicht dient ten eerste volstrekt te gehoorzamen aan de idee en emotie die de basis vormen van het gedicht, en ten tweede aan het verbale ritme waarin die idee en emotie zijn uitgedrukt.’

Het is ons onbekend of Ad den Besten van deze woorden geweten heeft. Dat hoefde hij ook niet, want hij zelf zegt, in de inleiding tot zijn Hölderlin-uitgave, niet anders – en hij zegt het heel mooi: ‘Alleen een gedicht kan voor een gedicht instaan.’

Hoe gaat dat in zijn werk?

De vertaler maakt een keuze. Hij wordt aangevallen op die keuze. Hij vertaalt. Hij wordt aangevallen op zijn vertaling. Hij verantwoordt zich. Hij wordt aangevallen op zijn verantwoording. Kortom: dat wat in een schrijver kans maakt op lof, maakt in een vertaler kans op kritiek. Om aan deze zielige situatie iets te verhelpen bestaat, onder andere, deze prijs. Ad den Besten heeft het grootste deel van het werk van Friedrich Hölderlin ter vertaling gekozen, vertaald, en hij heeft keuze en vertaling verantwoord. En hij heeft dat zó nauwnemend gedaan, dat de jury werd bevangen door het gevoel dat alle pro’s en contra’s die naar voren werden gebracht door de juryleden zelf en door externe rapporteurs, allang door Den Besten waren voorzien. Daarom heeft het hier vermelden van die pro’s en contra’s (een oude traditie in juryrapporten) ook meer iets van een vertaaltheoretisch betoog, dan van het uitspreken van een oordeel.

Het bestuderen van deze vertaling is een afwegen van wat vertalen is en niet is, en van wat te vertalen is en wat dat niet is.

Daar is om te beginnen de uitgebreide inleiding, waarin de vertaler een beeld schetst van de dichter Hölderlin, en een uiteenzetting geeft van zijn vertaalstrategie

bij het vertalen van poëzie in het algemeen, en van de poëzie van Hölderlin in het bijzonder. Het eerste deel biedt ons dus, zoals dat in de kritiek heet, een ‘Hölderlinbeeld’ – want dat de interpretatie van leven en werk van deze dichter tot op heden allerminst een uitgemaakte zaak is, mag als vaststaand gelden.

Met die visie op de dichter hangt uiteraard ten nauwste de keuze van diens gedichten samen. De uitgave bevat, zoals gezegd, niet Hölderlins complete werk: daaruit zijn vroege, epigonistische gedichten weggelaten, evenals te fragmentarische werken, of die waarvan de tekstbezorging nog heden controversieel is. Maar wie zal betwisten dat deze uitgave, met zijn inleiding van 45 bladzijden, met zijn totaal van 104 gedichten die, tweetalig gepresenteerd, 350 bladzijden beslaan, gevolgd door een notenapparaat van nog eens 70 bladzijden, al omvangrijk genoeg is? En dan, één functie van een bloemlezing is: nieuwsgierig maken naar het totaal, en voor die nieuwsgierigen verwijst Den Besten in zijn inleiding naar de twee voornaamste bronnen, de *Grosse Stuttgarter Ausgabe* van Beissner, en de nog onvoltooide *Frankfurter Ausgabe* van Sattler.

In de keuze en inleiding is Den Besten ondubbelzinnig wat zijn Hölderlinbeeld betreft: hij ziet hem niet als de levenslange bewonderaar van idealen én realiteit van de Franse Revolutie, voor wie sommigen hem houden; hij wijst de theorie af, door anderen aangehangen, van de man die 40 jaar lang krankzinnigheid simuleerde om niet verward te raken in een proces tegen revolutionairen; hij ziet hem evenmin, zoals weer anderen, als een typisch christelijk dichter – nee, hij ziet hem, eerst en vooral, als een religieus dichter, in de meest algemene zin. De argumenten waarmee Den Besten deze overtuiging staft, wijst hij daar aan waar ze gezocht horen te worden: in het werk.

En terecht. Want hoezeer de jury een gedegen introductie tot een vertaling waardeert – de prijs wordt verleend voor de vertaling. En met de keuze van juist déze dichter, te vertalen volgens het principe dat slechts een gedicht voor een gedicht kan instaan, heeft Ad den Besten zich een opgaaf gesteld, zó moeilijk dat het begrijpelijk is dat hij jaren lang zijn krachten daartoe ontoereikend heeft geacht.

De moeilijkheid is tweërlei. Ten eerste is er de toon: hooggestemd, religieus gestemd, verheven, retorisch, bezielde door pathos, vol van ‘grote woorden’, als ‘de Natuur’, ‘Moeder Aarde’, ‘Vader Aether’ – kortom: iets dat wij gauw als typisch ‘Duits’ ervaren en dat vreemd is aan het hedendaagse literair Nederlands. Ten tweede zijn er Hölderlins poëtische vormen. Rijmende gedichten schreef hij weinig, hoofdzakelijk in de laatste tijd van zijn geestelijke ‘Umnachtung’; in streng metrische vormen daarentegen is het overgrote deel van zijn werk gegoten: hexameters, twee soorten klassieke strofen (de alcaeïsche en de asclepiadeïsche), disticha (bestaande uit hexameters in combinatie met pentameters), hymnen (waarin verschillende metrische principes worden gecombineerd), en tenslotte een relatief klein aantal gedichten in vrije verzen.

Geconfronteerd met de opgaaf, deze taal over te zetten in het Nederlands, met behoud van Hölderlins poëtische vormen, bekent Ad den Besten, voortdurend te hebben gedacht aan wat hij noemt ‘het bits-geestige’ (en veel geciteerde) adagium: ‘Poëzie is dat wat in vertaling verloren gaat.’ De jury is een andere mening toegedaan.

De uitspraak is intussen zo vaak gelogenstraft, en is door Den Besten zelf zódanig gelogenstraft, dat we er niet veel anders in kunnen zien dan een slechts ogenschijnlijk geestige boutade.

Want deze vertaling getuigt van zo veel affiniteit met Hölderlins werk, van zo veel bewondering en (we gebruiken het ‘grote woord’ zonder schroom) van zo veel liefde; deze vertaling getuigt bovendien van een zo formidabele kennis van zowel het Duits als het Nederlands én, niet te vergeten, van de geografische omstandigheden waarnaar vele van Hölderlins gedichten verwijzen, dat de vertaler er vrijwel overal in is geslaagd Hölderlin voor de Nederlandse lezer toegankelijk te maken op een wijze die niet alleen inhoudelijk bemiddelt, maar die ook de sfeer, de lyriek, de poëtische kracht en de literaire waarde van het origineel overdraagt.

Een dergelijke uitspraak eist voorbeelden.

Op de technisch-metrische details van de oden ingaan zou op deze plaats absoluut niet te ver voeren. Daarom het volgende. De vierregelige asclepiadeïsche strofe bijvoorbeeld (naar de Griekse dichter Asclepiades, 3e eeuw voor Christus), heeft, althans bij Hölderlin, het volgende metrische schema (' is beklemtoond, – onbeklemtoond):

'_-' / '_-'
'_-' / '_-'
'_-'_—
'_-'_—

Kenmerkend is de symmetrie in de eerste twee verzen, vooral bepaald door de twee choriamben ('—'), de botsing van de beide heffingen in het midden van het vers.

Een voorbeeld bij Hölderlin:

*Wer das Tiefste gedacht, Hebt das Lebendigste,
Hohe Jugend versteht, wer in die Welt geblickt,
Und es neigen die Weisen
Oft am Ende zu Schönem sich.*

Bij Ad den Besten luidt dit:

*Wie het diepst heeft gedacht, mint wat het levendst is
en wat jeugd is begrijpt slechts wie de wereld zag;
dikwijls neigen de wijzen
voor wat schoon is tenslotte 't hoofd.*

Wie dit scanderend leest, merkt dat het metrum volmaakt overeenstemt met het origineel. Wie zich minder van het metrum aantrekt, en deze verzen als het ware onbevangen leest, merkt dat hij te maken heeft met volmaakt vloeiend lopende, welluidende Nederlandse zinnen. Dit is een veel groter prestatie dan het misschien lijkt, vooral wanneer men bedenkt dat deze strofevorm in de Nederlandse poëzie zeer

ongebruikelijk is, en dat de vertaler dus nauwelijks op een authentiek voorbeeld kon teruggrijpen. Wel, dit kunststuk, of beter gezegd, kunstwerk, herhaalt Den Besten in zijn vertaling keer op keer, hetgeen op zichzelf al genoeg is om grote bewondering af te dwingen.

Toch kan de lezer zich niet onttrekken aan het gevoel dat sommige gedichten beter vertaald zijn dan andere. Zouden dat misschien ook betere gedichten zijn? De veronderstelling lijkt blasfemisch – een feit is dat we het hier nu hebben over Hölderlins bekendste, in letterlijke en figuurlijke zin grote gedichten: de elegische disticha en hymnen. Bijna onmogelijke problemen, van metrische, prosodische en syntactische aard, heeft de vertaler hier opgelost, en het resultaat is een Nederlandse poëzie die de toon van tegelijk gedragenheid en vervoering van het origineel volledig recht doet. Wij noemen titels als *Der Wanderer, Stuttgart, Wie wenn am Feiertage, Brot und Wein*, en citeren ter illustratie een fragment uit:

Menons Klagen um Diotima:

*Dagelijks ga ik op weg en telkens zoek ik het elders,
heb de paden van 't land lang reeds alle gevraagd;
alle verkoelende hoogten en donkre plaatsen bezoek ik,
alle bronnen; omhoog dwaalt mijn geest en omlaag,
smekend om rust, – zo vlucht het getroffen hert diep het woud in,
waar het 's middags altijd veilig verstoppt had gerust;
maar geen verkwikking meer kan zijn groene legerstee geven,
kreunend, zo zwerft het rond, voortgejaagd door een pijn
die geen warmte van 't licht noch nachtelijke koelte meer lenigt,
ook in de stromende beek baadt het zijn wonden vergeefs.
En zoals d'aarde aan 't dier haar helende kruiden vergeefs reikt
en zijn gistende bloed geen van de zefiers meer stilt,
zo is het mij nu te moede, geliefden! ach, kan dan niemand,
niemand van 't voorhoofd mij nemen de droevige droom?*

Dit is poëzie van uitzonderlijke schoonheid, vertaald of niet. Maar wie zó streng wil vertalen, zal zich onvermijdelijk geplaatst zien voor de keuze tussen metrische, inhoudelijke en poëtische aspecten van de tekst. En even onvermijdelijk is het dan dat een enkele keer één van drieën in dit gevecht (want dat is het) geofferd moet worden. We noemden *Wie wenn am Feiertage*. Den Besten heeft dit vertaald met 'Zoals wanneer des zondags', terwijl hij alle andere keren het woord 'Feiertag' vertaalt met 'feestdag'. Ons inziens heeft hij dit niet gedaan om het gedicht een christelijker toon te geven, maar om poëtische redenen. Het origineel immers vertoont in de aanhef twee allitteraties.

Door in dit geval 'zondag' te gebruiken in plaats van 'feestdag' kon het allitterende aspect van deze verzen gehandhaafd blijven:

Wie wenn am Feiertage, das Feld zu sehn,

Ein Landmann geht...

*Zoals wanneer des zondags een landman gaat
zijn veld bezien...*

Hier heeft de poëzie, zo kan men zeggen, ‘gewonnen’ van het inhoudelijke aspect. Andere keren moet geconstateerd worden dat zij het slachtoffer is, hetzij van Den Bestens onwrikbare metrische beginselvastheid, hetzij van iets dat helaas niemand verhelpen kan: het feit dat de Nederlandse taal een andere, lagere, klemtoonintensiteit heeft dan de Duitse, die van nature nadrukkelijker, meer staccato wordt gesproken. Eén van de gevolgen daarvan is dat het Nederlands het risico in zich houdt van prozaïsche, onbenullige of zelfs ordinaire ‘vulwoorden’, en dat Den Bestens tekst, die het archaische niet schuwt (een voorkeur waarvoor hij zich in zijn inleiding overigens eveneens verantwoordt), zo nu en dan – paradoxaal als het klinken moge – niet archaisch genoeg is. Zo vervolgt het hierboven genoemde *Wie wenn am Feiertage*.

*wenn / Aus heisser Nacht die kühlende Blitze fielen
Die ganze Zeit...*

*als / uit zwoele nacht de verkoelende bliksems vielen
de hele tijd...*

Het is, voor een slechtwillende Nederlander, erg makkelijk om ‘de hele tijd’ op een buitengewoon lamledige manier uit te spreken. Het Nederlands is rijk aan dit soort mogelijke wanklanken, en Den Besten heeft ze niet altijd kunnen vermijden, zoals waar hij *Spottet nimmer des Kinds* vertaalt met ‘Lach het kind maar niet uit’. Het venijn zit hier in het onbenullige woordje ‘maar’. Een soortgelijk niveauverschil zien we bij een passage als: *Zu wild, zu bang ists ringsum*; de vertaling ‘Te woest gaat het hier toe’ doet eerder denken aan een gooi- en smijtfilm dan aan, zoals de titel van het gedicht luidt, ‘Der Zeitgeist’. Kortom: waar Hölderlin voor sommigen misschien ‘te Duits’ is, daar is op de (overigens zeer weinige) plaatsen als deze de vertaling bijna ‘te Hollands’. De onmogelijkheid van de oplossing van dit soort problemen ligt eigenlijk al besloten in het woord ‘vertalen’.

Een bijzonder illustratief geval, tot slot, is de aanhef van het gedicht *Ermunterung*, waarin de aanroeping van de echo des hemels wordt verklankt in de herhaling van het woord *warum* aan eind en begin van de eerste twee verzen.

De jury kon aanvankelijk geen verklaring vinden voor het feit dat Den Besten dit echo-aspect had genegeerd in zijn vertaling, door ‘waarom’ beide keren aan het versbegin te plaatsen:

*Echo des Himmels! heiliges Herzl warum,
Warum verstummst du unter den Lebenden...*

*Waarom, echo des hemels! o heilig hart!
waarom verstomt gij onder de sterflijken...*

terwijl datzelfde echo-aspect zonder moeite reproduceerbaar leek met:

*Echo des hemels! o heilig hart, waarom
waarom verstomt gij onder de sterflijken...*

De reden lijkt te liggen in, wat wij noemden, Den Bestens metrische beginselvastheid. Streng metrisch gelezen (het betreft een alcaeïsche ode), zou de laatste versie luiden: ‘Echo des hémels! ó heilig hart! waaróm’, waarbij het betekeniszwangere woord ‘heilig’ op twee onbeklemtoonde lettergrepen zou vallen. Vermoedelijk mocht dat niet van de vertaler; in elk geval verkoos hij dit muzikale aspect van het vers op te offeren aan de waarde van het woord én aan een ander muzikaal aspect: de allitteratie van ‘heilig’ met ‘hart’: ‘Waaróm, echo des hémels! o héilig hart!’

Men kan zich afvragen of, in gevallen als dit, de vertaler niet te streng voor zichzelf is geweest, of hij niet af en toe de hand over zijn eigen hart had moeten strijken, daar waar immer ‘le coeur a ses raisons que la raison ne connaît point’, of niet hier en daar de poëzie gewonnen had wanneer de vertaler een béétje met zichzelf, met een versvoet of met een accent had gesmokkeld – dat kan men zich afvragen, maar hoe het zij, hoe men het ziet, één ding is duidelijk, en dat is dat in deze vertaling nooit, nergens, iets onoverwogen en ondoorvoeld is gedaan. Het wordt de lezer waarlijk droef te moede bij de gedachte aan wat de vermetele te wachten staat die een werk als dit zou willen overdoen, of zelfs maar gewetensgetrouw zou willen aanvullen. Deze vertaling is ontmoedigend goed.

De vertaalde gedichten zijn ook meer dan een opstap voor de lectuur der originelen. Het feit, bijvoorbeeld, dat Den Besten de cesuur tussen de heffingen in het midden van de pentameters heeft gemarkeerd met een iets grotere spatie tussen de woorden, is ook meer dan een handreiking. Het is een, waarschijnlijk door liefde voor ‘zijn’ dichter ingegeven, smeekbede: ‘Mensen, lees *alsjeblijft* góed!’ Want, ja, dit zijn Nederlandse gedichten. Maar dan wel zó als ze in Nederland nooit of nauwelijks geschreven zijn, zeker niet door Hölderlins Nederlandse tijdgenoten. Nee, Ad den Besten heeft ze geschreven. Men leze slechts (als allerlaatste voorbeeld, en liefst hardop, zoals Hölderlin zelf placht te doen) een gedicht als:

Vanini:

*Een godverachter scholden zij u? met vloek
bezwaarden zij uw hart en zij bonden u
en gaven aan het vuur u over,
heilige man! o waarom niet kwaamt gij*

in vlammen uit de hemel terug, om ’t hoofd

*dier lasteraars te treffen en riept de storm
dat hij de as van die barbaren
weg van de aarde, het land uit jage!*

*Maar gij die levend liefhad, die u ontving
als stervende, de heil'ge natuur vergeet
het doen der mensen en uw haters
keerden, als gij, tot de oude vrede.*

Dit is Hölderlin, indien hij in het Nederlands geschreven had. Wij kunnen hem nu zo lezen, dankzij Ad den Besten, zijn vertaler en pleitbezorger. Het feit dát Den Besten ons hiertoe in staat gesteld heeft, en vooral de manier waarop, te weten in een vertaling van een constant en uitzonderlijk hoog niveau, een vertaling van een belangrijk Europees maar weinig toegankelijk werk van zeer hoge moeilijkheidsgraad, een vertaling die zich kenmerkt door hevige poëtische zeggingskracht en uiterste zorgvuldigheid – dat feit heeft de jury willen zien als een eminente daad van cultuuroverdracht. Zij was dan ook unaniem van mening dat de Martinus Nijhoff Prijs 1989 toekwam aan Ad den Besten.